

Dienes Dénes

Kálvin János öröksége a magyar református egyházban a 17-18. században

A 16. század megalapozása következtében a református teológiában és közgondolkodásban, elsősorban a genfi káté és annak szellemében megszületett hazai katekizmusok nyomán, Kálvin szellemi hatása érvényesült, sőt még erőteljesebbé is vált a 17. század során. Csaknem teljesen eltűnt a reformátusokat elítélő sakramentárius (szentség megüresítő) kifejezés, s a helyébe önmeghatározásként a kálvinista, kálomista lépett, ami persze az ellenfelek használatában negatív töltetű is lehetett. Elterjedtségét különös módon jelzi, hogy – nem kevés gúnynyal – az aprópénzt Erdélyben „kálvinista olvasónak” nevezték. A kortársak látásában Magyarország lakosságának protestáns felekezeti meghatározása lényegében két reformátor nevével leírható, mert „*Pápaságot az kik, hogy már el hatták, / Lutterust vagy Kalvinust választották*” – ahogy egy szombatos énekszerző megfogalmazta. Egy katolikus szerző amiatt panaszkodott, hogy Magyarországon „*Luthert, Kalvinust dicsírik / Szent István hitit nevetik.*” A reformátusok egyre öntudatosabban vállalták Kálvin nevét. Egy prédikátor például a legnagyobb teológusnak írta le a reformátort, olyannak, aki Szent Ágostonhoz hasonlítható. Vele együtt „*Valamíg az nap, hold tündöklök az égen, / Calvinus Doctor is megmarad ép hírben*”. Az öntudatos azonosulást csak erősítette annak hangsúlyozása, hogy teológiája lényegében megcáfolhatatlan:

„Ennek sok írási, kegyes olvasási,
Ördögnek s pokolnak voltak nagy bántási,
Kinek sem apátúr, sem pápa szerzeti,
Ha mond is ellne, elméjét nem éri.”

Az természetes, hogy a református kollégiumok könyvtáraiban megtalálhatók voltak a művei, ugyanakkor lelkipásztorok, nemesek és mezővárosi polgárok egyaránt olvasták azokat. Sokatmondó adat az is, hogy Pázmány Péter, hitvitázó műveinek tanúsága szerint, igen alaposan ismerte Kálvin műveit, s kiemelten fontosnak tartotta tanításának megcáfolását.

Heidelberg, a német Genf

Kálvin teológiája magyarországi közvetítésében kiemelkedő szerepet játszott Pfalz fővárosának egyeteme. A 16-17. század fordulójára Heidelberg vált a kálvini teológia fellegrárává, kisugárzása rendkívül nagy hatást gyakorolt az európai református teológiai gondolkodásra. A magyar református diákok egyetemjárásában fokozatosan vette át Wittenberg szerepét. A református diákok Wittenbergből való kitiltását követően (1592) kezdték egyre nagyobb számban látogatni, éppen akkor, amikor ez az intézmény a fénykorát élte egészen a harmincéves háború során elszenvedett pusztulásáig (1622). Heidelberg befolyása olyan gyakorlati téren is meghatározó volt, mint az egyházkormányzat korszerű átszervezése. Kanizsai Pálfi János az itt látott minta alapján kezdeményezte és a Dunántúlon sikeresen létre is hozta a presbitériumok (egyházközségek világi tagokból álló vezetőtestületei) felállítását (Pápa, 1615). A kálvini szellemet elsősorban David Pareus közvetítette a magyar diákok felé Heidelbergben. Nem közömbös azonban az sem, hogy a Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári akadémia tanárai – Johann Heinrich Bisterfeld és Johann Heinrich Alstedt – ugyanebből a szellemi környezetből származtak.

A heidelbergi hittudósok által készített kérdés-feleletes hittani vezérkönyv (heidelbergi káté, 1563) sorra jelent meg a 17. század folyamán magyar nyelven, és egyre nagyobb tekintélyre tett szert. A zempléni lelkipásztorok gyűlése 1630-ban a második helvét hitvallás mellé fölvetette a lelkészi eskübe. A szatmárnémeti nemzeti zsinat (1646) pedig a lelkipásztorok számára kötelezővé tette használatát.

Szenci Molnár Albert

A magyar művelődéstörténet 17. századi óriása rendkívül sokat tett Kálvin teológiájának magyar nyelvű megismertetéséért és elmélyítéséért. Peregrinációja során tanult többek között Heidelbergben, s amikor nagyobb európai utazást tett, Genfben is ellátogatott, ahol találkozott a 78 éves Theodore de Bèze-zel, Kálvin munkatársával és utódával. A genfi zsoldárok Kálvin ösztönzésére francia nyelven születtek meg Clément Marot (1495-1544) és Theodore de Bèze (1519-1605) költői munkájaként a Szentírás zsoldárai alapján, francia dallamokra. Szenci ismerte és énekelte a genfi zsoldárokat, de nem francia nyelven, hanem németül és latinul. Amikor fordításukba kezdett, a német kiadást vette alapul. A Psalterium Ungaricum, Szent David királynak és prófétának százötven zsoldári 1607-ben jelent meg Németországban. Szenci zsoldárfordítása jelképes ötvözet: „Örök bibliai tartalom, Nyugat új színvonalat követelő zenei formában, a keleti eredetű magyar nyelv leggyökeresebb ízével s legtehetségesebb kifejező eszközeivel szólal meg” (Áprily Lajos). Mint költő és a magyar nyelvet kimagasló választékos-sággal bíró és kezelő szerző mutatkozik meg e művében. Műfordítás költészetét formai igényesség és eredetiség jellemzi. A százharminc dallamhoz csaknem ugyanannyi versformát alkalmazott. Szenci ismerte a magyar zsoldárköltészetet, de sem teológiai, sem esztétikai szempontból nem tartotta azt színvonalasnak, kivételként Balassit, Sztárait említve meg. Ezért arra törekedett, hogy poétikai és filológiai szempontból egyaránt pontos, színvonalas fordítást készítsen. Hatása a fordítás eredetisége és formai igényessége mellett annak is köszönhető, hogy Szenci zsoldárai mélyen átélt személyes vallomások is egyben. A zsoldárkönyv már a 17. században csaknem 30 kiadást ért meg.

A genfi zsoldárok éneklése fokozatosan terjedt el, a Psalterium megjelenése után néhány évvel egyes darabjait már graduálokba is bemásolták. Az egyszólamú gyülekezeti éneklés mellett pedig a többszólamú változatok kiemelkedő szerepet játszottak a 18. századi református kolleghiumi zenében.

Szintén Kálvin szellemiségének elmélyítését szolgálták Molnár Albert prózai fordításai. Abraham Scultetus heidelbergi lelkész prédikációit 1617-ben fordította le és adta ki Szenci (Postilla Scultetica), valamint átültette magyarra az Institutiot is. A magyar református lelkipásztorok már a 16. században ismerték Kálvin főművét, az Institutiot. Szenci a hernborni főiskolán hallgatta Johannes Piscatornak e mű nyomdokán haladó előadásait. Minden bizonnyal 1617-ben kapta a megbízást Bethlen Gábertól és I. Rákóczi Györgytől a magyar fordítás elkészítésére. A fordítást a megbízók s maga Szenci is Pázmány Péter 1613-ban megjelent nagyhatású művére (Isteni igazságra vezérlő kalauz) való válasznak szánták. Szenci munkája 1624-ben jelent meg Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás címmel. A több mint félezer oldalnyi Institutio-fordítás a magyar nyelvű tudományos próza egyik legelső nagyszabású kísérlete, s egyúttal Kálvin életművének a szélesebb hazai társadalmi rétegekhez való közelebb vitele. A 17. század során heves harcok zajlottak le az újonnan jelentkező teológiai irányok között, jellemző azonban, hogy mindezen irányok számára közös tekintély maradt az Institutio. Még a magyar kartézianusok is szívesen és sokszor idézték Kálvint.

Az eleve elrendelés (predestináció)

A predestinációs életszemlélet kifejezetten kálvini hatás a magyar református kegyességben. A tanítás kissé leegyszerűsített lényege, hogy Isten örök időknél előtte némelyeket kiválasztott az üdvösségre, némelyeket pedig nem választott ki, ők tehát elkárhoznak. Az ember üdvössége megnyerése tekintetében semmilyen közreműködő szerepet nem kap. Ennek az isteni döntésnek nem csak transzcendens, hanem immanens összefüggései is vannak, azaz a kiválasztottak a földi életben egy bizonyos határozott küldetést is nyernek, mintegy bizonyosságul a mennyi boldogságra való kiválasztott voltuknak. Az örök időknél előtti végzés összefüggésben van az isteni gondviseléssel is, s eszerint a földi életben is az történik, amit Isten elhatározott. Nálunk a prédikátorok elsősorban vigasztalásnak szánták a sokféle kiszolgáltatottságban élő 17-18. századi kortársak számára. Példáját Tofeus Mihály erdélyi püspöktől, az Apafi udvar prédikátorától lássuk! Tofeus úgy tanít, hogy az ember teljes élete az eleve elrendelés „vas-

bordázatába” szorított: „Mert személy szerint minden ember, ki légyen, meddig fusson, mint fusson, mit apprehendályon, mint szünnyék meg, ezt az isteni szent tanács elvégezte”. Ennek érvényesítésében odáig megy, hogy tagadja a pestis ragályos voltát is: „Ne fély te az én mirigyemtül, mert ha én reám küldi az én Istenem, bizony nem mégyen tereád”. E szemlélet elterjedését mi sem jellemzi jobban, minthogy a 18. század pestises éveiben hatóságilag tiltották az eleve elrendelés tanítását, prédikálását, mert a református közösségek semmibe vették a hatósági tilalmakat, sőt kárhoztatták azt, aki „Isten ostorát” kerüli. Zsujtai András a hegyalján működő prédikátor kifejezett üldözésként élte meg ezt a tiltást. „Elzárattott a parancsolat által a te Decretomodnak és hathatós gondviselésednek tudomány. Tűzzel-vassal, halállal rettentettünk, ha vallottuk Te tőled függőnek a döghalált.” Mindemellett a predestinációs hit megingathatatlan reménységet és szilárd küldetéstudatot munkált sokakban. Legszebb példait Bocskai István, Lorántffy Zsuzsanna, Árva Bethlen Kata végrendeletének önvallomások részleteiben láthatjuk. Általános elterjedéséhez és elmélyüléséhez feltétlenül hozzájárult, hogy az üdvösség biztos reményét nyújtotta az életnek folyamatosan és egyáltalán nem közönséges veszedelmekkel kikövezett útjain a korabeli Magyarországon. Az elrendelt életút hite éppen nem a változtathatatlanba való beletörődést eredményezett, hanem rendületlen bizalommal telt küldetéstudatot.

Miután a hazájából menekülni kénytelen Kálvin kiemelkedő felelősséget érzett Franciaorszáért – az Institutio megszületésének döntő motívuma volt ez a tény – teológiájának meggyökerezése Hollandiában és Magyarországon az ilyen természetű elkötelezettséget szintén munkálta. „A magyarországi kálvinizmus hazáját és népét Istentől rendelt életterének tekintette. Nemcsak azonosult velük, hanem sáfárként tanúsított felelősséget irányukban. Történelmének ezért szerves eleme a nemzeti függetlenség és az áldozatkész hazaszeretet ápolása” (Barcza József). Ez az eleve elrendeléses küldetéstudat gyakorolt hatást Bocskai István és Bethlen Gábor politikai nézetrendszerére is.

Puritanizmus

A harmincéves háború következtében a magyar református diákok egyetemjárásának célállomása Németországból Németalföldre tevődött át. Bár itt az egyetemek tudományos légkörét a szigorú hitvallásos reformátori örökség (református ortodoxia) határozta meg, mégis teret tudott nyerni az Angliából érkező, a latin purus (tisza) kifejezés alapján puritanizmusnak nevezett megújulási törekvés. Ráadásul a diákok egy része a szigetországot is meglátogatta, ahol sokan közülük közvetlen hatásokat nyertek a puritán eszméktől. Az angol puritánok jel-szava „a reformáció teljessé tétele” volt. A céljuk alapvetően arra irányult, hogy a keresztyén tanítás (dogmatika) mellett kapjon megfelelő teret a „praxis pietatis”, a kegyesség gyakorlása. Ennek révén pedig a Biblia tanításait ki óhajtották terjeszteni az egész személyiségre, az élet mindennapjaira. A puritánok Kálvinra hivatkoztak, az ő teológiájában látták az egyház teljes és következetes reformációja kiteljesítésének lehetőségét.

Magyarországon a puritanizmus eszméjének megjelenése nagy vitákat és éles egyházpolitikai küzdelmet váltott ki. Elsősorban azért, mert a polgári társadalmi keretek között kialakult nyugat-európai református egyházi modellt egyedül helyes alternatívaként felmutató puritánok nem vették figyelembe, hogy az itthoni rendi társadalom még nem kész és képes annak befogadására. Sok személyes konfliktusnak és derékba tört pályafutásnak (Apácai Csere János) lett ez a harc eredője. Viszont ennél sokkal fontosabb, hogy a hazai puritanizmus új tartalommal meghatározott teológiai irodalmat teremtett, még ha elsősorban fordítások útján is. Az ortodoxia kemény burkát a puritanizmus képes volt feltörni. Ezzel létre jött egy sajátos, az ortodoxiába ágyazott, személyes elkötelezést, érzelmi azonosulást munkáló, szintetikus teológiai alapokon álló teológiai-irodalmi forma. A puritánus prédikáció és kegyességi olvasmány egyaránt a személyes kegyesség építését tartotta elsődleges feladatának, és az ebből fakadó szociális konzekvenciák levonását hangsúlyozta. A kegyesség, a vallásosság az Istent tettekben dicsőítő életben nyer értelmet. Ennek motorja nem csupán az értelemmel elfogadott igazság, hanem azzal együtt a Krisztus által megragadott szív. Értelem és szív között egyensúly van ebben a teológiában. A puritanizmus szellemében született áhítatos- és imakönyvek

tulajdonképpen Isten-szeretetet munkáltak. Az amor Dei intellectualis eszközei voltak, sajátos Krisztus-misztikát alakítottak ki, amely a 18. században érte el tetőfokát a magyar református kegyességben. Ezzel lényegében a reformátusság megmaradásának eszközüvé vált. Mert mire a református vallásgyakorlás külső feltételei előnytelenül megváltoztak Magyarországon, akkorra kialakult a megváltozott világra sajátosan reflektáló, szubjektív vallásosság.

A puritánok következetesen küzdöttek azért, hogy az emberek kezébe kegyes olvasmányokat és Bibliát adjanak. Ennek érdekében a társadalom szélesebb rétegeit kellett bevonni az írás-olvasás, de legalább az utóbbi ismeretébe. Következésképp napirendre került az anyanyelvű népiskolák megszervezésének ügye, és a nők iskoláztatásának általános programja. Ebben a korban még a műveltség tartalmát és szellemét a vallás határozta meg. Az anyanyelviség nem csak a valláshoz kötődött a puritánok programjában, hanem természetes módon a műveltséghez is. A puritanizmus azzal, hogy tagadta a tekintélyelvűséget, utat nyitott a korszerű műveltség előtt. Ennek köszönhető, hogy a református kollégiumokban egyre határozottabban nyert tért a természettudományok kartézianus keretek közötti oktatása.

Gyakorlati törekvéseivel, valamint a kegyes olvasmányok köré szervezett, társadalmi különbségeket figyelmen kívül hagyó csoportok kialakításával a puritanizmus a polgárosodás sajátos ösztönzőjévé vált. A 18. század közepén például egy szabolcsi kispap kegyességi alapon olyan közösséget hozott létre, amelynek nemcsak jobbágy, de cigány tagja is volt. Hasonló közösségek jöttek létre a református nemesi udvarházakban is. Kazinczy Ferenc így emlékezett édesapja kegyességére: „Reggel velünk, estve mindig cselédjeivel, ha felekezetéhez tartoztak, együtt végzé el imádságát, estve zsoltárt is énekelve hozzá, mint atyja s nagyatyja.”

Nem elhanyagolható szempont, hogy a puritánok által közvetített kálvini teológia szociáletikai töltetű kegyességet alakított ki. Isten szuverenitását hangsúlyozva elutasított minden emberi önkényt. Ebből pedig társadalmi-politikai felelősségtudat fakadt. A 17. század második felében iskolai katedréről (Martonfalvi György) és templomi szószékről (Szatmárnémeti Mihály) egyaránt elítélték a jobbágyság rendszerét.

A presbiteriális egyházkormányzati rendszer

A kérdés körül zajló egyházpolitikai küzdelmek során a szatmárnémeti zsinat (1646) elvben elismerte, hogy a presbitériumok megszervezésének létjogosultsága teológiai szempontból nem kifogásolható. Nem tartotta ugyanakkor alkalmasnak a református nép tagjait mint potenciális presbitereket akkori helyzetükben arra, hogy megfelelhessenek a kálvini presbitérium alapfeladatának, a lelkigondozásnak és az egyházfegyelem gyakorlásának. Ennek nem mond ellent az sem, hogy Pápán ekkor már működött presbitérium, mert ott nem közrendűekből, hanem katonatisztekkel és tekintélyes polgárokból szerveződött meg ez a testület. A szatmárnémeti tanácskozás évében az erdélyiek nagyenyedi zsinata úgy foglalt állást, hogy a presbitériumokat Erdélyben meg kell szervezni. Az ismert következmények azt mutatják, hogy az itt megalakult testületekben sem volt közrendű gyülekezeti tag. A kérdés körüli elvi vitákat végképp háttérbe szorította a református gyülekezetek kiszolgáltatott helyzete. A 18. század elején – a védettebb helyzetben lévő Tiszántúlt kivéve – konszenzus született abban a tekintetben, hogy az egyházvédelem kiemelt szerepe következtében a világiakat be kell emelni az egyházkormányzó testületekbe. Bodrogkeresztúrtól 1734-ben így hozták létre az egyházmegyei és egyházkerületi gondnoki, illetve főgondnoki tisztségeket. Ezzel együtt szorgalmazták az egyházközségi presbitériumok megszervezését is. A tiszáninneri egyházkerületben kötelezővé is tették a gyülekezetek számára 1736-ban, s másutt is elterjedt az ilyen típusú egyházközségi kormányzati forma. A megváltozott körülmények között számos falusi gyülekezetben jobbágyok alkották ezt a testületet. Jellemző azonban ezekre az évtizedekre, hogy a presbitérium elsősorban az egyházközségi vagyongazdálkodás kérdéseivel foglalkozott, csak fokozatosan vette át az egyházfegyelmi ügyeket, a család- és lelkigondozói feladatkör pedig még sokáig meghaladta lehetőségeit. Az üldözések elmúltával 1791-ben a budai zsinat mondja majd ki kötelező jelleggel a presbitériumok megszervezését.

Kálvin János tanítása mindvégig hatott a vizsgált korszakban a magyar református teológiára és közgondolkodásra különböző csatornákon keresztül. Sőt erősödni is képes volt, ezért fokozatosan kiemelkedett, ha nem is vált teljesen egyeduralkodóvá a helvét reformáció örökségében.

Irodalom:

- Bucsay Mihály: Kálvin jelenléte Magyarországon 1544 -1944 Theol.Szemle 1979. 275-81
Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp. 1985.
Dienes Dénes: A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században. Sárospatak, 2002.
Makár János: Kanizsai Pálfi János élete és munkássága, New Brunswick, 1961.
Révész Imre: Szenczi Molnár Albert. Protestáns Szemle 1934.
Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében, Bp. 1985.
A Heidelbergi Káté története Magyarországon, Bp. 1965. (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből – Studia et Acta Ecclesiastica I.)
Régi Magyar Költők Tára, 17. század. 5. 7. 9. 10. kötetek.